

 DOI: 10.22124/jol.2024.27904.2490

Research Article

University of Guilan

Iranian association of penal law

Criminal law Research
A Biannual Journal
Vol . 15, No.2, Fall (2024) & Winter 2025(Serial 30)

**Investigating the feasibility of absolute criminal responsibility
in criminal jurisprudence**

1. Najmeh zakikhani,

PhD student of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law at Yasouj University, Yasouj, Iran.

2. Abdollah bahmanpouri

Associate Professor of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law at Yasouj University, Yasouj, Iran.
(Corresponding Author: bahmanpouri10@gmail.com)

3. Mansoor ghribpoor,

Associate Professor of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law at Yasouj University, Yasouj, Iran.

4. Mehdi jokar,

Associate Professor of Fiqh and Fundamentals of Islamic Law at Yasouj University, Yasouj, Iran.

Submit Date:2024/07/08

Accept Date:2024/11/07

Abstract:

From a legal point of view, absolute responsibility refers to the failure of the spiritual and psychological element during the commission of a crime, as a result of which the responsibility is unintentionally directed at the perpetrator. It is raised in various legal jurisprudence topics. Therefore, the main issue in this research is whether it is possible to locate and identify absolute criminal responsibility in criminal jurisprudence? Legal, the nature of absolute criminal liability should be investigated in the measure of jurisprudence foundations. The result of the research is that absolute criminal liability is acceptable in general and can be placed in the structure of authentic jurisprudence; Because in the light of cautionary guarantee, significant examples can be considered as absolute criminal liability, which as a general sentence has a decisive role in determining criminal sentences.

Key Words: *absolute criminal responsibility, psychological spiritual element, non-psychological spiritual element, precautionary guarantee, penal jurisprudence.*

1. Introduction

It has been achieved differently, it is absolute responsibility. Absolute responsibility is a legal term that is mostly mentioned in the literature of Western lawyers. And it can be investigated in both civil and criminal fields. Absolute responsibility has a specific position in criminal law. But in criminal law, in terms of examples and concepts, it still creates many challenges. However, and before the extensive investigation, in accordance with the legal definition, absolute criminal responsibility means the conviction and punishment of the perpetrator of the crime, without the need to fully establish the mental element or guilt, which is usual and needed in the criminal proceedings; Regardless of the fact that the lack of establishing fault is due to its omission or assumption, or the reduction of its level (Abolhasani, 1396: 45). However, the main issue is whether it is possible to search absolute criminal responsibility in the structure of criminal jurisprudence? If the answer is yes, how is the nature of absolute criminal responsibility analyzed and evaluated from the point of view of Islamic jurisprudence and law? And the researches carried out on the jurisprudential nature of absolute criminal responsibility can be referred to "legal jurisprudential analysis of absolute criminal responsibility resulting from preventive measures of crime" which was written in 1402, which is one of the examples of absolute criminal responsibility studied and finally the nature Absolute criminal responsibility is examined in Islamic jurisprudence and law. But in the leading article, after the identification of absolute criminal liability and its criminological analysis in Islamic jurisprudence and law, as well as the feasibility of equating absolute criminal liability and precautionary guarantee, the scope of its examples in criminal jurisprudence will be wider; In such a way that its position as a general sentence includes examples such as committing a crime caused by drunkenness or in some cases the crime of war and other crimes, which is stated in the Islamic jurisprudence and law system as a rule and in the sources under the title of precautionary guarantee. and on this basis, in addition to its theoretical acceptance, it has significant practical and operational results.

2. Methodology

Considering that analytical-descriptive method is usually used in the field of humanities in research, therefore the most important method used to collect materials is the library research style and the use of computer software that is used to analyze texts. Jurisprudence and legal opinions and opinions, books, articles and related treatises, efforts are made to make scientific inferences and conclusions in this regard. In this way, after the conceptualization of the spiritual element, the thematics of absolute responsibility in Islamic jurisprudence and law are analyzed and explained, and in the following, the criminological jurisprudential analysis of absolute responsibility is examined by relying on jurisprudential documents and evidence. Then, the possibility of criminalizing absolute liability in criminal jurisprudence is investigated in order to determine the difference of opinion between jurists and jurists and the true nature of absolute liability.

3. Results and Discussion

Precautionary guarantee can be equivalent and consistent with absolute liability. considered criminal. Two factors of attribution and citation relationship are effective in realizing the precautionary guarantee. In a way that the jurists have directly mentioned in the precautionary guarantee the characteristic of attribution and citation and this criterion has been generalized in this way; If the damage is documented and attributed to the act of the subject, the precautionary guarantee is proved and the intention of the perpetrator is no longer a criterion. The possibility of criminalizing absolute responsibility can be accepted considering the philosophy of punishment, the first principle of criminal responsibility, and the feasibility of custom rule-making in relation to citation.

4. Conclusions

Contrary to the opinion of some jurists who believe that the idea of absolute responsibility originated from Western law; Absolute responsibility has its origins and roots in jurisprudence.

Secondly; In Islamic jurisprudence and law, the nature of absolute liability in both civil and criminal fields is related to precautionary guarantee, which, in the author's opinion, can justify the structure of absolute criminal liability in this type of guarantee.

Thirdly; The main reason and basis for the realization of precautionary guarantee and absolute criminal liability is the reference relationship, the components of which are: supervision, cause and effect. In realizing this type of guarantee, three types of incomplete citations, real, credit, and customary, are effective. Therefore, any type of crimes that are made up of each of these three types of citations are considered as a precautionary measure.

fourth; The circle and scope of absolute responsibility, especially in the field of criminal law, should be reviewed again; Because on the one hand, absolute responsibility does not mean only the psychological spiritual element, but absolute responsibility is also realized in the case of the non-psychological spiritual element. And on the other hand, responsibility in criminal law can be established with its own standards and criteria, which deserves new legal articles to be written in this field as well; Because the concept of absolute criminal responsibility has been subject to many ambiguities and interpretations. In the author's opinion, based on what was mentioned and the accuracy of the meaning and components of the spiritual element, at first glance [u1] it seems that all the spiritual elements in the realization of the crime are psychological and related to the perpetrator's mind, but as it was said, some spiritual elements There are those who, although they are spiritual, do not qualify as psychological. By accepting this separation in the spiritual element and achieving the non-psychological spiritual element, absolute responsibility appears; Because in absolute responsibility, the meaning of not needing to prove the psychological element is the psychological spiritual element. But the non-psychological spiritual element is fixed and noticeable; That is, if the non-psychological spiritual element is established, absolute responsibility is established. In fact, it can be acknowledged that the result of separating the psychological and non-psychological spiritual element will be the emergence of absolute responsibility and its justification; Because numerous legal analyzes regarding absolute responsibility are psychologically oriented, and with this division and separation, non-psychological spiritual elements can be recognized as a true and independent subject under the title of absolute responsibility.

5. Selection of References

- Ardebili, Mohammad Ali (1402), General Criminal Law, 62nd edition, Tehran: Mezan Publishing. [In persian]
 Sabzwari, Abd al-Ala (1413). Mahdhab al-Ahkam. Fourth edition, Qom: Al-Manar Institute. [in arabic]
 Qami Gilani, Abu al-Qasim bin Muhammad Hassan (1427). Al-Mirza Al-Qami's Letters, Qom: Islamic Propaganda Office - Khorasan Branch. [in arabic].
 Mousavi Khoei, Abu al-Qasim (1417) Misbah al-Fiqahah, bi-ja, bi-na. [in arabic]

Citation:

zakikhani, N & bahmanpouri, A & ghribpoor, M & jokar, M (2024&2025), "Investigating the feasibility of absolute criminal responsibility in criminal jurispruden", **Criminal Law Research**, 15(30), pp. 81-93. DOI: 10.22124/jol.2024.27904.2490

Copyright:

Copyright for this article is transferred by the author(s) to the journal, with first publication rights granted to *Criminal Law Research*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

انجمن ایرانی حقوق جزا

نشریه علمی

پژوهشنامه حقوق کیفری

سال پانزدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، پیاپی ۳۰

دانشگاه گیلان

مقاله پژوهشی

صفحات مقاله: ۸۱-۹۳

بررسی امکان سنجی مسئولیت مطلق کیفری در فقه جزایی

۱- نجمه زکی خانی ^{ID}

دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

۲- عبدالله بهمن پوری * ^{ID}

دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

✉ bahmanpouri10@gmail.com

۳- منصور غریب پور ^{ID}

دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

۴- مهدی جوکار ^{ID}

دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۷

تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۰۴/۱۸

چکیده:

مسئولیت مطلق از دیدگاه حقوقی، به عدم احراز عنصر معنوی روانی در حین ارتکاب جرم اطلاق می‌شود که در نتیجه آن مسئولیت، بدون قصد متوجه فاعل آن می‌گردد. گرچه تعبیر این نوع مسئولیت در فقه و حقوق مرسوم نیست اما احکام مربوط به آن در مباحث مختلف فقهی حقوقی مطرح می‌شود. از این‌رو مسئله اصلی در این تحقیق این است که آیا امکان جاییابی و شناسایی مسئولیت مطلق کیفری در فقه جزایی وجود دارد؟ پژوهش حاضر در صدد است که به روش تحلیلی توصیفی با بهره‌گیری از منابع فقهی حقوقی، ماهیت مسئولیت مطلق کیفری در سنجه مبانی فقهی مورد کنکاش قرار دهد. برآیند تحقیق آن است که مسئولیت مطلق کیفری فی‌الجملة قابل پذیرش می‌نماید و در ساختار فقه اصیل قابل جاییابی است؛ چرا که می‌توان در پرتو توجه به ضمان احتیاطی، مصادیق قابل توجهی را به عنوان مسئولیت مطلق کیفری به حساب آورد که به عنوان یک حکم کلی در تعیین احکام کیفری نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

واژگان کلیدی: مسئولیت مطلق کیفری، عنصر معنوی روانی، عنصر معنوی غیر روانی، ضمان احتیاطی، فقه جزایی.

مقدمه

یکی از مسائلی که امروزه در نظام حقوقی ایران مطرح گردیده و در طی سالیان زیادی و فراز و نشیب‌های بسیار، در زمان ما دامنه آن گسترش گوناگون و متفاوتی یافته است، مسئولیت مطلق می‌باشد. مسئولیت مطلق یک اصطلاح حقوقی است که بیشتر در ادبیات حقوق دانان غرب مطرح می‌شود. و در دو حوزه مدنی و کیفری قابل تحقیق و بررسی است. مسئولیت مطلق در حقوق کیفری موضع مشخصی دارد. لیکن در حقوق کیفری به لحاظ مصداق و مفهوم همچنان چالش‌های متعددی را به وجود آورده است. با این حال و قبل از بررسی مبسوط مطابق با تعریف حقوقی، مسئولیت مطلق کیفری به معنای محکومیت و مجازات مرتکب جرم، بدون لزوم احراز کامل عنصر روانی یا تقصیر معمول و مورد نیاز در فرایند دادرسی کیفری است؛ اعم از اینکه عدم لزوم احراز تقصیر ناشی از حذف و یا فرض آن باشد و یا تقلیل سطح آن (Abolhasani, 2016: 45).

مسئولیت مطلق بر حسب موازین شرعی و فقهی در مسیر خاصی حرکت می‌کند. با این حال مسئله اصلی این است که آیا می‌توان مسئولیت مطلق کیفری را در ساختار فقه جزایی جستجو کرد؟ در صورت پاسخ مثبت، ماهیت مسئولیت مطلق کیفری از دیدگاه فقه و حقوق اسلامی چگونه تحلیل و ارزیابی می‌گردد؟

در خصوص پیشینه مطالعه و پژوهش‌های صورت گرفته در مورد ماهیت فقهی مسئولیت مطلق کیفری می‌توان به «تحلیل فقهی حقوقی مسئولیت مطلق کیفری ناشی از اقدامات پیشگیرانه از جرم» اشاره کرد که در سال ۱۴۰۲ به قلم تحریر درآمده است که یکی از مصادیق مسئولیت مطلق کیفری مطالعه شده و نهایتاً ماهیت مسئولیت مطلق کیفری در فقه و حقوق اسلامی بررسی می‌گردد. اما در مقاله پیش‌رو، پس از شناسایی مسئولیت مطلق کیفری و تحلیل جرم‌شناسانه آن در فقه و حقوق اسلامی و همچنین امکان‌سنجی یکسان‌انگاشتن مسئولیت مطلق کیفری و ضمان احتیاطی، دایره شمول مصادیق آن در فقه جزایی گسترده‌تر خواهد شد؛ به نحوی که جایگاه آن به عنوان یک حکم کلی مصادیقی از جمله ارتکاب جرم ناشی از مستی یا در مواردی جرم محاربه و دیگر جرائم را دربرمی‌گیرد که این امر در نظام فقه و حقوق اسلامی به عنوان یک قاعده و در منابع تحت عنوان ضمان احتیاطی مطرح شده است و بر این اساس افزون بر پذیرش نظری آن، آثار، نتایج عملی و اجرایی قابل توجهی دارد. سیر مطالب پیش‌رو بدین شکل است که پس از مفهوم‌شناسی عنصر معنوی، موضوع‌شناسی مسئولیت مطلق در فقه و حقوق اسلامی تحلیل و تبیین می‌شود و در ادامه تحلیل فقهی جرم‌شناسانه مسئولیت مطلق با تکیه بر مستندات و ادله فقهی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس به بررسی امکان جرم‌انگاری مسئولیت مطلق در فقه جزایی پرداخته می‌شود تا تفاوت اندیشه بین فقها و حقوق دانان و ماهیت حقیقی مسئولیت مطلق مشخص گردد.

۱. وجه تمایز مسئولیت کیفری مطلق و مسئولیت مطلق کیفری

یکی از تعابیری که در بین حقوق دانان رایج است، مسئولیت کیفری مطلق است. در خصوص مفهوم دو تعبیر مسئولیت کیفری مطلق و مسئولیت مطلق کیفری میان حقوق دانان اتفاق نظر وجود ندارد. به نحوی که اکثریت قریب به اتفاق حقوق دانان مفهوم مسئولیت کیفری مطلق را با مسئولیت مطلق کیفری مترادف دانسته‌اند (Shams Natri, 1392, 86). اما این نظریه از ایراد مصون نمی‌باشد؛ زیرا در جرم مادی عنصر روانی وجود ندارد ولی در مسئولیت مطلق وجود عنصر روانی ضروری است اما نیاز به اثبات ندارد. شناخت و تمییز این دو مفهوم از یکدیگر مانع رخداد مشکلات فراوانی خواهد شد. از این رو در تفاوت این دو مفهوم باید گفت که مسئولیت کیفری مطلق در خصوص جرائمی است که تحقق آن‌ها به حصول نتیجه، ضرر یا صدمه‌ای مقید نباشد. این نوع جرائم به جرم «مادی صرف» و «جرم مطلق» موسوم‌اند. مانند ارتکاب جرم رشاء که جرمی مطلق است و عناصر مادی آن عبارتند از دادن وجه یا سند پرداخت یا تسلیم مال به طور مستقیم یا غیر مستقیم. حال اگر راشی قصد داشته باشد، پولی را برای انجام دادن امری که از وظایف کارمند دولت است، در کشوی میز او بگذارد و در این اثناء دستگیر شود، شروع به جرم رشاء تحقق یافته است (Ardabili, 1402, 2: 162-164).

از این رو مسئولیت کیفری مطلق شامل او می‌گردد. اما مسئولیت مطلق کیفری در خصوص جرائمی است که نتیجه خاصی مانند ورود ضرر به دیگری شرط تحقق آن است و همچنین علاوه بر دو عنصر قانونی و مادی، وجود عنصر معنوی هم ضرورت دارد اما نیاز به اثبات ندارد.

جرائم و مسئولیت مطلق کیفری می‌تواند هم در جرائم عمدی مانند قتل، اهانت، مستی و بعضی از جرائم نظامی و هم در جرائم غیر عمدی به‌ویژه جرائمی که غفلت، بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی و مانند آن در آن‌ها وجود دارد، جریان پیدا کند. این توصیف از مسئولیت مطلق کیفری کمک‌کننده است که بدانیم جرائم مخصوصی جدا از جرائم عمد و غیر عمد وجود دارند، که وضع اثباتی و یا شکلی متفاوتی دارند. با این توضیح که در جرائم عمدی اراده و قصد مرتکب نسبت به انجام عمل مجرمانه باید ثابت گردد تا بتوان مسئولیت را بر فرد بار کرد اما در جرائم غیر عمدی خطا جانشین قصد مجرمانه مرتکب می‌گردد. در جرائم غیر عمد که خطا و تقصیر، عنصر روانی را تشکیل می‌دهند، باید ثابت گردد تا بتوان مسئولیت عمل انجام شده را بر او بار کرد. اما در جرائم مسئولیت مطلق عنصر روانی متفاوت‌تر از جرائم عمدی و غیر عمدی است. بدین نحو که مرتکب در زمان ارتکاب، قطعاً باید از روی اراده عمل را انجام داده باشد (Ahadi, 1399: 81). لذا انجام عمل بدون اراده که بتوان مسئولیت جزایی را بدان منتسب کرد، ممکن نیست. اما در جرائم با مسئولیت مطلق مسئله اصلی در این است که مرتکب با چه نیت و انگیزه روانی و معنوی این عمل را انجام می‌دهد؟ و همچنین به دلیل ضرر به غیر، آیا اثبات قصد مجرمانه یا عنصر روانی ضرورت دارد؟

۲. مفهوم عنصر معنوی

عنصر معنوی از اصطلاحات رایج و مطرح حقوق جزا بوده و یکی از ارکان ثلاثه جرم محسوب می‌شود. مقصود از عنصر معنوی در فقه، قصد مجرمانه داشتن است و به منظور تحقق آن، یعنی قصد مجرمانه داشتن، باید نخست: احراز شود که مرتکب در انجام عمل، قصد داشته است، دوم: احراز شود که مرتکب از ممنوعیت عمل ارتكابی آگاهی داشته است (Mohagheg Damad Yazdi, 1406: 62). ۴ گاه حقوق‌دانان عنصر روانی را معادل و مترادف عنصر معنوی می‌دانند و اغلب از آن در تعابیر گوناگون استفاده می‌کنند. اما این نکته را باید در نظر داشت که مفهوم عنصر روانی با عنصر معنوی تفاوت دارد. معنوی در لغت منسوب به کلمه «معنی» است، آن چیزی است که ظاهر و به اعتباری زبان در آن دخالتی ندارد، بلکه با باطن و قلب شناخته می‌شود (Wasti Zobeidi, 1414, 19: 711). بنابراین واژه معنوی در مقابل مادی تعریف شده است.

در حالی که در خصوص واژه روانی در عنصر روانی که منسوب از روان است، معانی دیگری ذکر شده که معادل با واژه روح در مقابل جسم است (Qurashi, 1412, 3: 131) یعنی روان، نفس ناطقه‌ای است که بدن به واسطه آن زنده می‌شود (Farahidi, 1410, 3: 291). عنصر روانی که به عنوان رکن جرم مطرح می‌شود، در اصطلاح به معنای فعالیت آگاهانه روانی و ذهنی با احتمال وقوع نتیجه مغایر قانون جزا است (Qiyasi, 1388: 207). با این توضیح تعبیر روانی مغایر و متفاوت با معنوی است؛ هرچند گاهی مرتبط است. بدین ترتیب که دایره رکن معنوی گسترده‌تر و عام‌تر از رکن روانی است. به عبارت دیگر امور روانی جزئی از معنوی محسوب می‌شود و بین آن دو رابطه عموم و خصوص مطلق وجود دارد؛ یعنی هر امور روانی، معنوی هستند اما هر امور معنوی روانی نیستند. از این رو عنصر معنوی به دو قسم عنصر معنوی روانی و عنصر معنوی غیر روانی قابل تقسیم و تفکیک‌اند. منظور از عنصر معنوی روانی، اجزایی از عناصر تشکیل‌دهنده جرم است که در ابتدا معنوی‌اند و در مرحله بعد که مهم است در باطن انسان قابل عروض یا رفع هستند. منظور از عنصر معنوی غیر روانی، اموری است که نه به روان، نه به جسم مرتبط نیستند بلکه ارتباطی که میان ذهن و پدیده‌ها با واقعیات بیرونی برقرار می‌شوند به منزله عنصر معنوی غیر روانی هستند (Zahrawi, 1397: 233). محدوده عنصر معنوی روانی علم و اراده است که این دو جزء از هم مستقل نیستند و وجود هر دو نیاز است؛ اما محدوده و گستره عنصر معنوی غیر روانی در عالم خارج از ذهن مرتکب است مانند هر واقعه یا حادثه‌ای خارج از ذهن و روان مرتکب اتفاق بیافتد، اما به نحوی مستند و منتسب به فعل یا رفتار وی باشد، نوعی از عنصر معنوی غیر روانی است؛ زیرا با حواس مادی قابل درک نیستند. از این رو حقیقتاً مادی نیستند مانند کسی که، فردی را بترساند پس او فرار کند و خودش را از بلندی پرتاب کند یا به چاهی

بیندازد و بمیرد. پس اگر عقل و اختیارش به واسطه ترسندن او، از بین رفته باشد ظاهر آن است که شخص ترساننده ضامن است (Mousavi Khomeini, 1379, 2, 562). یا در محدوده انتزاعات عرفی است که در میان کلام فقها تعبیر به صدق عرفی می‌شود و نمونه بارز آن رابطه سببیت عرفی در قتل که اگر سبب اقوی از مباشر باشد، علیت مباشر در عرف نادیده گرفته می‌شود و کلّ ضرر متوجه سبب خواهد بود؛ و به عکس، اگر مباشر اقوا بود کلّ ضرر وارده را باید مباشر جبران نماید. به هر حال، معیار، انتساب عرفی ضرر به شخص است مانند ریختن سم در غذای مهمان یا شاهد دروغین در حکم قتل (Bahr al-Uloom, 1403, 4: 255). و یا همچنین در محدوده نتایج و ضررهای غیر مادی است که قابل مشاهده نیستند و با ذهن و روان مرتکب ارتباطی ندارد. به همین دلیل ذیل عنوان عناصر معنوی غیر روانی قابل طرح خواهند بود. مانند تهمت، ریختن آبرو در جرم قذف و توهین، بی-نظمی در جامعه و سلب امنیت مردم، تشویش اذهان عمومی و نظایر آن (Zahrawi, 1397: 242)؛ زیرا نتیجه ضروری برای تحقق این نوع جرائم از جنس امور معنوی غیر روانی هستند. به عنوان مثال جرم قذف به دلیل از بین رفتن آبرو و حیثیت انسان؛ زیرا این تهمت و نسبت ناروا، به شخصیت و آبروی انسان که سرمایه معنوی است، خدشه وارد کرده است به همین دلیل وقوع ضرر در قذف، نتیجه غیر مادی محسوب می‌شود که قابل رؤیت نیست.

۳. موضوع‌شناسی فقهی مسئولیت مطلق با توجه به عوامل تحقق ضمان

به طور کلی عوامل اصلی و دخیل در تحقق ضمان منحصر به دو صورت است: قابلیت انتساب و رابطه استناد.

۳.۱. قابلیت انتساب

بسیاری از فقها، انتساب را همواره به عنوان عامل تعیین‌کننده ضمان مورد توجه قرار داده‌اند. به این صورت که هرگاه تلف و صدمه به فردی منتسب باشد، ضمان محقق خواهد شد. و هرگاه تلف فاقد انتساب باشد، ضمان منتفی است (Shahid Sani, 1410, 10: 435; Hosseini Maraghi, 1417, 2: 435; Najafi, 1404, 43: 97). اما برخی فقهای معاصر انتساب را به عنوان مبنای مسئولیت یاد می‌کنند و اظهار دارند که مجرد صحت انتساب تلف به متلف برای اثبات ضمان کافی است تا جایی که حتی در صورت خطا و اشتباه، ضمان به دلیل صحت انتساب ثابت است و ضمان عاقله در موارد خطا منافاتی با ثبوت اصل ضمان ندارد (Sabzevari, 1413, 19: 105). یا برخی دیگر از فقها در قالب مصداق به این موضوع اشاره می‌کنند که هرگاه معلم، شنا آموزش دهد و بر اثر اتفاقی کودک غرق شود، اگر غرق شدن منتسب به فعل معلم باشد، معلم ضامن است (Mousavi Khoui, 1422, 42: 301). از این کلام به خوبی مشخص می‌گردد که قصد یا تقصیر در ضامن دانستن معلم شنا شرط نیست بلکه مهم انتساب فعل غرق شدن به معلم است که منجر به تحقق ضمان می‌گردد.

۳.۲. رابطه استناد

رابطه استناد در اثبات ضمان و مسئولیت کیفری اهمیت فوق العاده و نقش تعیین‌کننده‌ای دارد تا جایی که فقها ضمان و مسئولیت را تابع و دائر مدار رابطه استناد دانسته‌اند. استناد در منابع و متون فقهی به سه نوع تقسیم می‌شود: استناد واقعی یا حقیقی، استناد اعتباری یا مجازی و استناد عرفی. استناد حقیقی، استنادی است که فعل و عمل جنایت بر فرد در واقع و حقیقت صدق می‌کند به عبارت دیگر صدق عمل بر فرد محرز و مسلم است. استناد حقیقی به دو گونه استناد ناقص واقعی و استناد تام واقعی مطرح می‌شود. استناد تام واقعی زمانی است که فرد با عدوان و قصد و اختیار، جنایت و عملی را مرتکب گردد اما استناد ناقص واقعی بدون عدوان و قصد جنایت بر مرتکب صدق می‌کند (Rashti Gilani, 1389: 36). مانند استناد جنایت بر فرد خوابیده (در حال خواب) اگر چه فاقد قصد و عمد می‌باشد اما با توجه به استناد ناقص واقعی فرد خوابیده ضامن جنایت‌های وارده است (Makarem Shirazi, 1425: 591).

استناد اعتباری (ادعایی)، استنادی است که منشأ آن امور اعتباری است و برای ایجاد این امور فعل عامل به صورت غیر مباشر بر آن صدق می‌کند. این نوع استناد که در ضمن بحث عقود و ایقاعات در بیان فقها یافت می‌شود، به نوعی به معنای انتساب است اما انتسابی که واقعی نیست بلکه ادعایی می‌باشد به عنوان مثال استناد بیع به مالک در صورت انجام معامله توسط وکیل (Tabatabai 292: 3, 1413, Qomi) اما در بحث جنایات هم می‌توان استناد اعتباری را یافت. مثل استناد قتل به مالک زمانی که برای حفظ مال خود اقدامات پیشگیرانه از جمله نصب تله، حفر چاه و مانند آن اعمال می‌کند و از این طریق موجب جنایت و ضرر به دیگری می‌گردد

و اما استناد عرفی، بنابراین استناد هر شخص نسبت به عمل و فعلی مسئول است که عرفاً بر او صدق کند. به عبارت دیگر هر زمان عرف صدمه یا حادثه‌ای را مستند به شخصی بداند، آن شخص ضامن خواهد بود؛ خواه عامل جنایت با قصد یا بدون قصد مرتکب عمل شود مثل استناد قتل به واضع سنگ در عرف که اثر حفر چاه را به فعلیت رسانده است یا ضمان فردی در خواب که جنایتی مرتکب شده است؛ زیرا عرف استناد را به آن فرد خواه با قصد و بدون قصد محقق می‌داند (Mousavi Khoui, 1418, 30: 248).

نظر به اهمیت رابطه استناد، باید اذعان کرد که این رابطه، رابطه واقعی و مادی است که عدم قصد و اختیار در انواع استناد خللی بر ماهیت ثابت آن وارد نمی‌کند و بر عکس عدم تأثیر قصد خود به نحوی مؤید واقعی بودن رابطه استناد می‌باشد. به علاوه ذکر این مطلب در مورد ماهیت رابطه استناد از این جهت حائز اهمیت است که می‌توان از طریق بررسی اجزاء و معیار رابطه استناد به یک ارتباط علمی، واقعی و منطقی دست یافت. رابطه استناد سه جزء مهم دارند که عبارتند از:

الف. مباشرت: مقصود از عنوان مباشر اعم از این است که فعل بدون استفاده از وسیله و ابزار از فاعل بدون هیچ واسطه‌ای صادر شود، مانند: خفه کردن با دست و یا زدن با دست و یا پا، به گونه‌ای که بمیرد و یا اینکه قتل با استفاده از وسیله‌ای صورت گیرد، مانند: تیراندازی و همانند آن ... و یا اینکه بدون تأویل (توجیه) از نظر عرف به او نسبت داده شود، مانند: انداختن در آتش ... و غیر از این موارد از وسایطی که نسبت قتل با وجود آن صادق است (Faiz, 1389: 358).

ب. سبب: سبب دومین جزء مهم رابطه استناد است. در منابع فقهی سبب عاملی است که در وقوع و بروز جنایت مؤثر است؛ به طوری که عدمش موجب عدم حادثه و جنایت است، ولی از وجود آن الزام حادثه تحقق نمی‌یابد (Mousavi Bojanvardi, 1419: 31-32). برخی فقهای معاصر برای ضابطه‌مند کردن سبب، از تعبیر مقدمه اعدایه استفاده می‌کنند و معتقدند: ضابطه سبب این است که فعل مترتب بر مقدمه‌ای است که زمینه را برای تلف فراهم می‌کند، به این مقدمه، مقدمه اعدایه می‌گویند به نحوی که فاعل مباشر مختاری بین تلف و آن مقدمه قرار نگیرد مثل حفر چاه و افتادن در آن، که مرگ مقتول بر افتادنش در چاه مترتب شده است درحالی‌که بین مرگ وی و کندن چاه فعل ارادی دیگری وجود ندارد در این قسم، ضمان بر عهده حفرکننده چاه است (Naini, 1413, 2: 274-275) یا همچنین تقدیم غذای مسموم به فرد غافل که در اینجا مقدمه اعدایه محسوب می‌شود و به دنبال آن استناد قتل به غذای مسموم ذاتی است اما استناد به موجد و معد آن (تقدیم‌کننده غذا) بالعرض است (Isfahani, 1409: 283 Company).

در مقدمات اعدایه یک ملازمه وجود دارد؛ در جایی که تعلق اراده فاعل به آن صحیح نیست، تعلق اراده امر به ایجاد آن هم صحیح نیست (Naini, 1376, 1: 70). به تعبیری اراده و قصد فاعل در انجام و ایجاد مقدمات اعدایه تأثیری ندارد. بنابراین در فرضی که شخصی غذا را مسموم می‌کند و فردی آن را به دیگری تقدیم می‌کند، به لحاظ اینکه فرد واجد اراده و قصد است، مباشر بوده و تقدیم غذای سمی توسط مسموم‌کننده چون دخالت غیر مستقیم داشته، سبب تلقی می‌شود.

با توجه به تعاریف و نظر فقها به تعبیر تسبیب به نظر می‌رسد برای تشخیص رابطه سببیت دو رویکرد میان آن‌ها وجود دارد؛ یکی اینکه سبب، عامل ضروری باشد؛ یعنی احراز شود که بدون آن ضرر محقق نمی‌شود. پس اگر ثابت گردد که حتی در صورت مراقبت کامل مرتکب، ضرر واقع می‌شد. مشخص می‌شود که مرتکب، عامل ورود ضرر نبوده و رابطه منفی بین فعل و ضرر وجود ندارد. رویکرد دوم که فقهای معاصر بیشتر به آن تمایل دارند، عامل ضروری در سبب به تنهایی کفایت نمی‌کند. بلکه عامل

جوهری (7: 1390, Ansari) هم باید لحاظ شود به این معنی که باید رابطه مؤثری بین عامل و ضرر وجود داشته باشد. در نظریه عامل جوهری هر چیز که عامل اصلی وقوع حادثه یا یکی از عوامل جوهری آن باشد، سبب نامیده می‌شود و مسئولیت به بار می‌آورد، خواه از شرایط ضروری آن نیز باشد، یا عامل دیگری هم بتواند همان نتیجه را به بار آورد (Katouzian, 1386: 451-452). به عنوان مثال هر گاه دو نفر فردی را از ارتفاعی به پایین پرتاب کنند و فرد به دره سقوط کرده و از بین برود. و نیروی یک نفر از آن دو برای سقوط فرد کافی باشد، بر مبنای رویکرد اول، چون نیروی نفر دوم، عامل ضروری تحقق ضرر محسوب نمی‌شود، نباید او را مسئول دانست. اما بر مبنای دوم چون رابطه مؤثر بین اقدام او و بروز ضرر وجود دارد. باید او را مسئول دانست.

ج. تأثیر: تأثیر در تعیین مسئولیت و ضمان ملاک عمل قرار می‌گیرد و می‌توان آن را به عنوان عوامل اصلی دخیل در اضرار در نظر گرفت.

تأثیر با دو شکل تأثیر بالقوه و تأثیر بالفعل مبین رابطه استناد خواهد بود.

(۱) تأثیر بالقوه: پذیرش تأثیر بالقوه به عنوان معیار عوامل شناخت ضمان به معنای پذیرش قابلیت تأثیر و استعداد قریب، به دلیل ترتب اثر بر آن است (Mousavi Qazvini, 1427, 3: 630). به عبارت دیگر شرط تأثیر، قابلیت آن است. به عنوان مثال آتش نمی‌سوزاند مگر آنکه قابلیت سوزاندن فی نفسه در آن وجود دارد (Iraqi Najafi, 1380: 441). بعضی از افعال هم این گونه‌اند که قابلیت و استعداد نوعی در اضرار به دیگران در آن‌ها وجود دارد که اغلب در بیان فقها با وصف عدوان^۱ و تفریط ظهور می‌یابد که برای این دو وصف در لسان برخی فقهیان نشانه‌هایی وجود دارد: در مورد وصف عدوان از جمله «در معرض سرایت بودن» که به آن با ذکر مصادیق اشاره می‌کنند، مانند افروختن آتشی که معمولاً به دلیل فراوانی آن یا وزیدن باد شدید به خانه همسایه نفوذ می‌کند یا اگر آب را در زمین یا خانه دیگری باز کند، ضامن است؛ زیرا سرایت و انتقال عدوان محسوب می‌گردد (Allameh Helli, 1420, 4: 525). بنابراین ضمان در اینجا به دو دلیل قابل تصور است: یکی عدوان یعنی قابلیت و استعداد آتش و آب برای اضرار به دیگری و دومی هم به اعتبار استناد تلف به فعل مرتکب. اما در ادامه بحث بر این است که آیا منظور از عدوان در تحقق ضمان، عدوان فعلی است؟ یا عدوان شأنی را هم در برمی‌گیرد؟ ثمره این دو احتمال در این مثالهایی که ذکر شد، ظاهر می‌شود، مثلاً در افروختن آتش زمانی عدوان فعلی منجز است که فرد علم، قصد و قدرت و شرایط کامل این کار را دارد؛ یعنی با علم، قدرت و قصد، اقدام به این کار می‌کند. در این صورت قدر متیق در تحقق ضمان همین عدوان فعلی منجز است اما گاهی فعل (افروختن آتش) از روی علم و قصد یا عدوان واقع نمی‌شود، ولی از آنجا که فعل قابلیت و مستعد ضرر به غیر است، عدوان شأنی بر آن صدق می‌کند. از این روی در تحقق عوامل ضمان، عدوان شأنی تأثیر بالقوه دارد، زیرا زمینه‌ساز و مقدمه اضرار به غیر است. لذا در فرض عدوان شأنی عدم قصد، نسیان و غفلت رافع ضمان نیست (Behjat Gilani, 1426, 5: 504).

(۲) تأثیر بالفعل: در فعلیت تأثیر عاملی که در ادخال ضرر مؤثر است، علت اطلاق می‌شود؛ زیرا تأثیر بسیاری در وقوع ضرر دارد به نحوی که فعل به آن نسبت داده می‌شود (حسینی عاملی، بی‌تا، ۶: ۲۰۶). برای مثال حفر چاه یا انداختن شیء لغزنده در محل عبور و مرور علت حادثه سقوط است؛ یعنی علت به طور مستقیم نفساً و نوعاً در حصول نتیجه مؤثر است و به نحوی که مولد، موجد و محقق معلول بوده است که البته با وجود سبب تأثیرگذاری آن حتمی است. همان گونه که فقها به لزوم وجود سبب در تأثیرگذاری علت اذعان دارند: سبب، چیزی است که هنگام وجود آن، تلف به واسطه علت دیگری حادث می‌شود؛ به گونه‌ای که اگر آن سبب نبود، علت تأثیری نداشت (Fakhr al-Muhaqqin Helli, 1387, 2: 165).

از این روی از نظر فقها وقتی فاعل، فعلی را انجام می‌دهد، دو صورت دارد: الف) فعل حقیقتاً به فاعل نسبت داده می‌شود که در این صورت فعل، علت و فاعل مباشر است. ب) فعل حقیقتاً به فاعل نسبت داده نمی‌شود که با بطور مجاز نسبت داده می‌شود که سبب است و یا بطور مجاز هم نسبت داده نمی‌شود، ولی در فعل به نحوی مؤثر است که در این صورت شرطی می‌باشد. «بنابراین سخن، اگر فعل شأنی نسبت مجازی به فاعل را داشته باشد، مثل حفر چاه نسبت به سقوط در آنکه سبب است، ولی اگر این شأنی را

۱. منظور از عدوان تجاوز به حق دیگری و خروج از حد است که به هر نحوی خواه با قصد یا بدون قصد رخ می‌دهد.

نداشته باشد، ولی دخالت در جنایت دارد که شرط است. (مانند امساک یعنی شخص را بگیرد تا دیگری وی را بکشد) (Qomi Gilani, 1413, 2: 739 and 740).

حال در بحث مسئولیت جزائی این پرسش قابل طرح است که در صورتی که فردی بدون قصد در بخش جزایی عملی مرتکب شود و موجب زیان خواه مالی یا جانی گردد، در فقه و حقوق اسلامی مصداق کدام یک نوع ضمان خواهد بود؟ با تتبعی که در کلمات فقهی عظام صورت گرفت، انواع متعددی از ضمان وجود دارد؛ یکی از این اقسام ضمان، ضمان یا تضمین احتیاطی است که به ماهیت مسئولیت مطلق در هر دو حوزه مدنی و کیفری ارتباط تنگاتنگ دارد. در بیانات فقها به دنبال مصادیق و موضوعات مختلف از آن یاد می‌شود و به عنوان راهکار تکمیلی در جهت حفظ منافع و حقوق مردم به حساب می‌آید که همین امر تعیین‌کننده رویکرد کلی جامعه فقه و حقوق اسلام در سامان دادن به مسائل فردی و روابط اجتماعی می‌باشد. در ضمان احتیاطی مشخصه انتساب و استناد به نحو مستقیم اشاره شده است و این ملاک به این صورت تعمیم یافته است؛ چنانچه اضرار به فعل فاعل مستند و منتسب گردد، ضمان احتیاطی ثابت می‌شود (Sabzevari, 1413, 9, 105; 29, 105). و دیگر قصد و عمد مرتکب ملاک نیست. بدین ترتیب استناد تام واقعی از ضمان احتیاطی خروج تخصصی دارد؛ اما استناد ناقص واقعی، استناد اعتباری و استناد عرفی در تحقق آن مؤثر هستند.

۴. تحلیل فقهی جرم‌شناسانه مسئولیت مطلق با تکیه بر مستندات و ادله فقهی

در فقه و حقوق اسلامی مستندات و ادله‌ای مبنی بر جرم‌انگاری مسئولیت مطلق مشاهده می‌شود که به بررسی هریک از این موارد می‌پردازیم.

۴.۱. اصل فقهی احتیاط در ضمان در موضوعات دارای مصلحت اهم

برخی فقها از آن به عنوان یک قاعده و اصل یاد کرده و بیان می‌کنند: اتلاف و تلف هر آنچه که برای انسان محترم است؛ خواه مالی یا جانی مطلقاً موجب ضمان است (Sabzevari, 1413, 29: 101). بنابراین مطابق اصل کلی تضمین احتیاطی، به محض وقوع تلف یا هر عامل ضرر دیگری قبل از ثبوت تعدی یا تفریط یا هر علل دیگری، از روی احتیاط جهت حفظ مال و جان انسان‌ها حکم به ضمان جاری می‌شود (Sabzevari, 1413, 29: 105).

به تعبیر دیگر طبق این قاعده، بر امور مربوط به مال و جان انسان‌ها باید دقت شود و به گونه‌ای حکم اجرا شود که یقین به امثال حکم شرعی گردد. پس اگر فردی بدون قصد و عمد به مال و جان دیگری ضرر وارد کند و باعث تلف گردد؛ نه از باب اتلاف فی یده بلکه از باب الاحتیاط علی المال و النفوس ضامن است (Mousavi Khoui, 1418(a): 665). لذا قدر متیقن در اجرای این قاعده، لزوم احتیاط در موضوعات و احکام مربوط به جان و مال انسان‌ها است؛ زیرا شارع عنايت خاصی به حفظ جان و مال انسانها و رعایت حقوق انسان‌ها دارد. برخی از فقه‌های معاصر از آن به عنوان یک اصل یاد می‌کنند «الأصل فی النفوس و الفروج و الأموال الكثيرة هو الاحتیاط دون البراءة» (Tabatabai Hakim, 1416, 14: 57; Mohseni Kandahari, 1424, 1: 250; Hosseini Langroudi, 1380, 183; Mousavi Golpayegani, 1405, 9: 183). با توضیحات گفته شده، باید گفت که حکم احتیاطی مقتضای ضمان به واسطه تلف، ضرر و یا هر چیزی که منجر به آسیب مالی یا جانی گردد نیست بلکه دعوا و مقتضای آن رعایت مصلحت، عدالت و عدم تضییع حقوق مردم می‌باشد (Company Isfahani, 1409: 286).

۴.۲. اصل اجرای تعزیر برای مصلحت عامه

اصل کلی در فقه اسلامی این است که اجرای مجازات و تعزیر جز درباره جرم یعنی عملی که به وسیله نص ممنوع شده، ممکن نیست؛ ولی فقها به عنوان استثناء بر این اصل کلی، تعزیر در غیر جرم را هم جایز می‌دانند. یعنی در صورتی که مصلحت عمومی و حفظ نظم اجتماعی ایجاب کند، شریعت اجرای تعزیر را در مواردی جایز می‌شمارد. تعزیر امری صرفاً عبادی نیست که برای

مصلحت غیبی که ما نمی‌دانیم تشریع شده باشد بلکه هدف آن بازدارندگی مرتکب و نیز سرزنش و تهدید آن است و در نتیجه موجب اصلاح فرد و جامعه می‌شود. به همین دلیل تعیین حدود و میزان آن به حاکم مشروع ناظر بر جامعه تفویض شده است. پس اعطای اختیارات ویژه به حاکم اشکالی ندارد، زیرا توانایی حاکم در اجرای مجازات، طبق آنچه در شرع مقدس معین می‌شود، عامل مؤثری در دستیابی به مصالحی است که جز با سیادت حاکمیت نمی‌توان به آن دست یافت. اما شرع این آزادی را برای حاکم مطلق نگذاشته است که با هر چه دلش می‌خواهد مجازات تعزیر را مشخص کند، بلکه اقتضا می‌کند که مجازات تعزیر مطابق با شرایط جامعه، مصالح و نظم عمومی باشد. و دیگر اینکه مغایر با نصوص شریعت و اصول کلی آن نباشد تا موجب تجاوز، بی‌عدالتی و ظلم نشود؛ زیرا شریعت با دادن حق تشریع جنایات کیفری به حاکمان، آنها را قادر می‌سازد تا جامعه را سازماندهی و در مسیرهای صحیح هدایت کنند و آنها را قادر به حفظ و دفاع از منافع جامعه و مقابله با شرایط اضطراری کند (Mousavi, 1427: 40).

از این رو مجوز پذیرش این نوع از جرائم تعزیری در شریعت، ضرورت‌های اجتماعی است. حمایت از نظم و مصالح عمومی جامعه مستلزم وجود نصوص انعطاف‌پذیری است که با همه زمان‌ها، شرایط و حالات سازگار باشد و هیچ چیز برای نیازهای جامعه انعطاف‌پذیرتر و سازگارتر از این امر که شریعت آن را مقرر داشته، نمی‌باشد.

بنابراین ضمان احتیاطی را می‌توان با توجه به اصل جرائم تعزیری قابل توجیه دانست؛ زیرا مصلحت عمومی و ضرورت اجتماعی گاهی اقتضا می‌کند که حتی فردی که قصد ضرر به غیر را ندارد ولی از آنجا که مقصر ندانستن آن نظم جامعه را بر هم می‌زند، این امر (تجویز ضمان احتیاطی برای مصلحت عمومی) برای منع اشخاصی که به جامعه و نظم آن زیان می‌رسانند، شایستگی و صلاحیت دارند. به تعبیر دیگر هر کس با فساد، تعدی بر غیر یا هر نوع مزاحمتی بر دیگران نظم جامعه را بر هم زند، تعزیر و مجازات بر آن واجب است؛ زیرا سیره امیرالمؤمنین علی (ع) در موارد مختلف هم این گونه بوده است منع و تعزیر را در تسبیب و مباشرت اجرا می‌کردند (Tabrizi, 1417: 270). از نمونه‌های تعزیر برای مصلحت عمومی می‌توان به تنبیه و تأدیب کودکان اشاره کرد که به سبب ارتکاب اعمالی که در شریعت جرم به حساب می‌آید با وجود آنکه این افعال نسبت به کودکان غیر ممیز، جرم شمرده نمی‌شود؛ چون آن‌ها اهلیت برای تکلیف ندارند. اما به دلیل حکمت خاص به مجازات‌های مقرر برای جرایم محکوم نمی‌شوند ولی برای حمایت از مصلحت عمومی تعزیر می‌شوند؛ چرا که مصلحت ملزمه اقتضا می‌کند که به عنوان کودکان در حقلشان ثابت شود؛ زیرا در این امور قصد اعتبار می‌گردد حتی اگر اثبات نشود (Mousavi Khoui, 1417, 3: 263-264). یا تأدیب و تعزیر مجنون در صورت زنا یا قذف هر چند فاقد قصد باشد (Shahid Sani, 1410, 9: 145). از این رو تفکیک مسئولیتها و اهلیت‌ها در فقه رایج پذیرفته شده است (Nowbahar, 1391: 165).

۴.۳. اصل اشتغال

این قاعده به روش اصولی مؤید قاعده فقهی اخیر است و دلالت بر ضمان مطلق می‌کند، این قاعده معروف به اشتغال الذمه الیقینی يستدعی البراءة الیقینیة است. طبق این قاعده، ذمه ضامن مشغول است؛ زیرا مطابق قضیه «لیس للضامن الا ما خسر» عقلاً، عرفاً و شرعاً این اشتغال ذمه حدوث طبیعی به حساب می‌آید (Sabzevari, 1413, 20: 250). از این رو از یک سو خسران و زیان، عامل اشتغال ذمه ضامن که به هر طریقی خواه به واسطه عمل، بی‌واسطه یا غیر مستقیم به او منتسب است. از سوی دیگر اصل بر عدم نفوذ تصرف بر اموال، جان و آبرو است. لذا تصرف بر هر کدام از این موارد خواه از روی قصد یا بدون قصد اصالت اشتغال جاری می‌شود (Mousavi Khoui, 1418(a): 424)؛ زیرا مقتضی اصل، حرمت ایداء و تصرف در افعال متعلق به مال و نفس (با قتل، جرح) است (کمپانی اصفهانی، ۱۴۱۸، ۲: ۳۹۴). مشغول بودن ذمه ضامن در بیان فقها در جرایم و مجازات به دلیل اصل و قاعده هدر نرفتن خون مسلمان به صورت مطلق ذکر شده است به عنوان مثال در قتل خطا، قاتل هر چند قاصد نیست اما به دلیل احتیاط بر جان مردم و عدم تعدی بر حقوق دیگران ذمه عاقله مشغول به پرداخت دیه است (Omani, Bita: 161). با این توضیح که به محض انتساب فعل به فرد، ذمه او مشغول می‌گردد و با توجه به مطلق بودن اصل اشتغال ذمه، قصد و اراده فرد ملاک نیست. به

عنوان مثال اگر حفر کننده چاه کسی را در چاه بیاندازد، ضمان مستند به اوست اما اگر دیگری، بدون قصد (گذاشتن سنگ در کنار چاه) آن را در چاهی بیاندازد، ضمان مستند به حافر نیست (Emami Khansari, 1373: 208).

اما نکته‌ای که لازم است در خصوص اصل اشتغال ذمه به آن اشاره شود این است که عناوین وارده در موضوعات احکام ظهور در وجود واقعی دارد نه این که وجود مبتنی بر قصد یا علم باشد. بنابراین موضوع جرم و مجازات، فاعل، قصد و علم آن ملاک نیست بلکه موضوع فعل واقعی است. لذا ترتب مجازات بر عناوینی نظیر حقوق و احکام واقعی بر موضوعات واقعی مترتب می‌شود. از این رو می‌توان از آن دلیل اشتغال ذمه و ضمان استفاده کرد؛ زیرا با ثبوت حکم جزائی و جنایی بر موضوعات واقعی مترتب می‌شود. از فوایدی مترتب می‌شود که یکی از این ثمرات امکان ترتب آثار حکم جنایی مثل دیه و قصاص و صحت استیفاء آن حتی اگر در عالم اثبات قضایی قصد و علم به آن ثابت نشده باشد (Hashemi Shahrudi, 1423, 1: 283) چرا که طبق اصل، کسی که یقین به اشتغال ذمه دارد، پس باید کاری کند که فراغ ذمه یقینی پیدا کند، در این موارد فراغ ذمه با ضمان احتیاطی حاصل می‌گردد. به تعبیر دیگر حکم عقل برای ما اشتغال ذمه یقینی به واقعیات می‌آورد و به دنبال این اشتغال ذمه، عقل حکم می‌کند به اینکه: «الاشتغال الیقینی یستدعی الفراغ الیقینی». براساس این حکم عقل، فرد ملزم است تا حتی الامکان بتواند واقعیات را تحصیل نموده و انجام وظیفه کند و به مصلحت واقع نایل شود (Mohammadi, 1387, 4: 10). بنابراین احکام وضعی مانند ضمان به دلیل وجود معیار ضمان (اضرار به غیر) مجرای اصل احتیاط و اشتغال ذمه است (Tabatabai Yazdi, Bita: 273).

۵. بررسی امکان جرم‌انگاری مسئولیت مطلق در فقه جزائی

با عنایت به چند مسئله می‌توان امکان جرم‌انگاری مسئولیت مطلق را بررسی کرد:

۵.۱. اصل اولی در مسئولیت کیفری

مسئله‌ای که شایسته است ابتدا در پیرامون موضوع امکان‌سنجی نهاد مسئولیت مطلق در فقه جزایی به آن پرداخته شود، این است که مقتضای اصل اولی در اثبات مسئولیت کیفری، در جرائم عمدی و غیر عمدی، وجود عنصر معنوی روانی و قصد مجرمانه است. اما گاهی جرائم مانند جرائم با مسئولیت مطلق از نوع عمدی و غیر عمدی نیستند و حالات روانی مرتکب مورد توجه نیست. حال پرسش این است که با توجه به اینکه در جرائم مسئولیت مطلق، عنصر معنوی روانی نیاز به اثبات ندارد، آیا می‌توان مسئولیت کیفری را برای مرتکب این نوع جرائم تصور نمود؟ آیا مسئولیت مطلق مطابق با اصل اولی و مبنای مسئولیت کیفری است یا خلاف اصل؟ در پاسخ به پرسش باید گفت همانطور که فقها اذعان داشتند اصل، مؤاخذه و مسئولیت در امور کیفری بر تقصیر است. لذا مؤاخذه غیر مقصر، قبیح و خلاف اصل است (Naraghi, 1422, 2: 325)؛ در این صورت لازم است که به قدر متیقن اکتفا شود؛ زیرا در مسئولیت کیفری اصولاً مجازات هماهنگ با تقصیر ارتكابی است. شخص در مورد اعمالی مسئولیت کیفری دارد که از روی قصد و عمد انجام دهد و شارع آن را غیر مجاز و نامشروع اعلام کند (Taheri, 1418, 2: 213-219) اما چون مسئولیت مطلق بر خلاف این اصل و قواعد حقوقی است، نمی‌توان بدون دلیل، کسی را ضامن دانست. لذا در این صورت باید به قدر متیقن که مورد اذن قطعی شارع و نص می‌باشد، اکتفا نمود و مفهوم قاعده همان است که در فقه شیعه می‌گویند «حکم علی خلاف القاعدة يقتصر علی مورد النص» (Mousavi Khalkhali, 1427: 274) و یا «وقوفاً فی ما خالف الأصل علی المتیقن» (Najafi, 1404, 42: 127). به علاوه، مسئولیت برای حفظ منافع فرد و جامعه و رعایت حقوق الهی و مردمی است. بر این اساس اگر مسئولیت منحصر بر تقصیر باشد و موجب بی‌عدالتی و مخالف با مبانی و اصول پذیرفته شده در یک جامعه باشد، علتی بر انحصار وجود ندارد؛ زیرا این تعارض و بی‌عدالتی خود مبغوض و منهیّ عنه شارع است. به تعبیر دیگر اصل مسئولیت مبتنی بر تقصیر به طور کامل نمی‌تواند سازگار با عدالت و مصلحت باشد و مثل هر اصل حقوقی دیگر دارای استثنائاتی است و در مواردی اشخاص بدون اینکه شخصاً مرتکب خطا شده باشند، مسئول هستند. البته چنین مسئولیتی امری استثنایی و خلاف اصل است (Mousavi Bojanvardi, 1401, 1: 210). بدین ترتیب مسئولیت مطلق یک راهکار تکمیلی و استثنائی است.

۵.۲. فلسفه مجازات

از دیدگاه اسلام مجازات هدف اصلی نیست؛ بلکه یک وسیله‌ی بازدارنده برای مجازات شونده، یا سایر مردم است. به همین جهت دستور داده شده در مواردی مجازات آشکار باشد، تا اثر بازدارندگی خود را در جامعه ببخشد (Makarem Shirazi, 1425(c): 177). در این راستا با توجه به مفهوم و فلسفه مجازات می‌توان اهلیت تحمل جزا را در مسئولیت مطلق به این صورت فرض کرد که منظور از جزا کلیه ضمانت‌های اجرایی کیفری دنیوی است که مقنن برای مرتکبین جرایم، تعیین و اعلام کرده است و شامل کیفر به معنای خاص و اقدامات تأمینی و تربیتی است (Mohagheq Damad Yazdi, 1406, 4: 34). بنابراین منظور از جزا و کیفر، صرف مجازات نیست بلکه شامل اقدام تأمینی هم می‌باشد. در این صورت هر کس مرتکب جرمی که قابل انتساب و استناد به او باشد حتی در صورت نبود عنصر معنوی، اهلیت تحمل اقدام تأمینی را خواهد داشت. یکی از اقدامات تأمینی و تربیتی که در فقه مطرح می‌شود، تأدیب است که به قصد اصلاح پایه‌ریزی شده نه به قصد انتقام (Mousavi Khomeini, 1379, 2: 305). تأدیب در اشخاص مختلف، اشکال گوناگونی پیدا می‌کند و بسته به نوع جرم ضعیف‌تر یا شدیدتر می‌شود (Hashemi Shahroudi, 1417: 271). یکی از ویژگی‌های تأدیب این است که قاطعانه در برابر فساد نظم می‌دهد و امور مردم را در کشور تنظیم می‌کند (Mousavi, 1427, 3: 29)؛ زیرا تأدیب از باب تکلیف نیست؛ بلکه وجوب آن به دلیل جلب مصلحت و دفع مفسده است (Tabatabai Haeri, 1418, 16: 83).

۵.۳. امکان‌سنجی قاعده‌سازی عرف در رابطه استناد

یکی از موضوعاتی که برای تشخیص آن به عرف مراجعه می‌شود ضمان به واسطه اتلاف و تسبیب است. فقها معتقدند که اتلاف و تسبیب از موضوعات عرفی هستند که برای تشخیص آن باید به عرف رجوع شود، اگر عرف حکم به ضمان کرد، اثر ضمان بر آن مترتب می‌شود؛ در غیر این صورت ضمانی مترتب نمی‌گردد (Sabzevari, 1414, 21: 354). مرحوم مراغی در این زمینه می‌نویسد: در صدق نسبت تلف به شخصی، مباشرت در اتلاف یا سبب بودن و مانند آن شرط نیست؛ چون مباشرت و سبب، اختصاص به مرتبه خاصی ندارد، بلکه تلف‌کننده گاهی سبب و سبب سبب و یا سلسله‌ی اسبابی است. از این رو چون منشأ ضمان طبق نصوص و فتاوا تحقق اتلاف است و معیار آن، صدق عرفی خواهد بود، تعریف کردن متلف به مباشر و سبب و مانند آن به منظور ضابطه‌مند کردن همین تصدیق عرفی است. از این رو هنگام اجتماع سبب و مباشر، هیچ دلیلی بر تقدم یکی بر دیگری وجود ندارد. پس ملاک، صدق عرفی است و از نظر عرف، گاهی متلف بر سبب و مباشر هر دو صدق می‌کند و گاهی فقط بر مباشر و نه سبب، گاهی فقط بر سبب و نه مباشر. همچنین سلسله‌ی اسباب و مباشران نیز بر همین قیاس است. مثالهایی که در مقام تعریف سبب در عبارت فقها ذکر شد برای بیان حکم اختصاصی همان مورد نیست و اختلاف آنان در این صورت و فرضها به علت اختلاف در ادله شرعی همچون دیگر مسایل اختلافی نیست، بلکه اختلاف در صدق و عدم صدق اتلاف است (Hosseini Maraghi, 1417, 2: 435-436). البته منظور از عرف، عرف دقیق در تشخیص مفاهیم و مصادیق است نه عرف تسامحی که در هیچ مورد ملاک نیست؛ نه در بیان مفاهیم و نه در تشخیص مصادیق (Mousavi Khomeini, 1421(a), 1: 73). از این رو رابطه سببیت و ملازمه عرفی بین عمل مجرمانه و نتایج آن، از موارد مهم اثبات جرم است که باید قبل از صدور هر گونه حکمی درباره متهم بررسی شود (Taghizadeh, 1392: 10).

احراز رابطه استناد در مسئولیت مطلق این گونه مطرح می‌گردد که آیا فلان واقعه، موقعیت یا فعل انسانی بدون در نظر گرفتن قصد و عنصر معنوی، ممکن است عرفاً و عادتاً پدیدآورنده چنین ضرر و صدمه‌ای باشد؟ به عنوان مثال راننده اتومبیلی که بر اثر بی احتیاطی در رانندگی عابری را مجروح می‌کند. مجروح به بیمارستان انتقال می‌یابد. در بیمارستان آتش‌سوزی رخ می‌دهد که در جریان آن عابر مجروح فوت می‌کند. در این حادثه عرفاً هیچ رابطه استناد برای راننده به وجود نمی‌آید و آتش‌سوزی علت تامه مرگ عابر محسوب می‌شود. اما در مثالی دیگر، تعمیر کار هواپیما در اثر غفلت در کار، قطعه‌ای از موتور هواپیما را تعویض نمی‌کند. در اثنای پرواز یکی از موتورهای آن کار می‌افتد. خلبان هواپیما که امیدوار است به کمک موتورهای دیگر به سفر خود ادامه دهد از

فرصتی که برای فرود و سرنشینان باقی است، استفاده نمی‌کند و در نتیجه هواپیما سرنگون می‌شود. در این حادثه، با وجود خطای خلبان، چون غفلت تعمیرکار به تنهایی امکان عینی ایجاد حادثه را دارد، علت محسوب می‌شود (Ardabili, 1402, 1: 203).

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه در این مقاله گذشت می‌توان بیان داشت، نخست: بر خلاف نظر برخی از حقوق‌دانان که معتقدند تفکر مسئولیت مطلق از حقوق غرب نشأت گرفته؛ مسئولیت مطلق خاستگاه و ریشه فقهی دارد. دوم: در فقه و حقوق اسلامی ماهیت مسئولیت مطلق در دو حوزه مدنی و کیفری، مرتبط با ضمان احتیاطی است که به نظر نگارنده می‌توان ساختار مسئولیت مطلق کیفری را در این نوع ضمان توجیه کرد. از این رو در تلقی مورد نظر نگارندگان، ضمان احتیاطی عبارت است از التزام و تعهد بر هر آنچه برای انسان محترم می‌باشد، خواه مالی، جانی و آبرویی؛ اعم از اینکه فاقد قصد یا در حکم قصد یا به حکم قانون و حاکم شرع باشد که بنابر احتیاط، ضرر و زیان در این موارد مطلقاً موجب ضمان است. سوم: علت اصلی و مبنای تحقق ضمان احتیاطی و مسئولیت مطلق کیفری، رابطه استناد است که اجزاء آن عبارتند از: مباشرت، سبب و تأثیر. در تحقق این نوع ضمان سه نوع استناد ناقص واقعی، اعتباری و عرفی مؤثر هستند. از این رو هر نوع جرائمی که از هر کدام از این سه نوع استناد تشکیل شده‌اند، در زمره ضمان احتیاطی محسوب می‌شوند چهارم: دایره و محدوده مسئولیت مطلق به‌ویژه در حوزه حقوق کیفری بایستی مورد بازنگری مجدد قرار گیرد؛ زیرا از یک سو در مسئولیت مطلق تنها عنصر معنوی روانی مد نظر نیست بلکه در صورت عنصر معنوی غیر روانی مسئولیت مطلق هم تحقق می‌یابد. و از سوی دیگر، مسئولیت در حقوق کیفری با معیارها و ملاک‌های مختص خود قابل طرح است که شایسته است مواد قانونی جدیدی در این زمینه نیز به رشته تحریر درآید؛ زیرا مفهوم مسئولیت مطلق کیفری دچار ابهامات و خوانش‌های متعدد شده است. به نظر نگارندگان بر مبنای آنچه ذکر گردید و دقت نظر در معنا و اجزای عنصر معنوی، در نگاه اول به نظر می‌رسد تمام عناصر معنوی در تحقق جرم، روانی و مرتبط با ذهن مرتکب است اما همان‌طور که گفته شد، برخی عناصر معنوی وجود دارند که اگر چه معنوی‌اند اما واجد وصف روانی نیستند. با پذیرش این تفکیک در عنصر معنوی و احراز رکن معنوی غیر روانی مسئولیت مطلق نمود پیدا می‌کند؛ زیرا در مسئولیت مطلق منظور از عدم نیاز به اثبات عنصر روانی، عنصر معنوی روانی می‌باشد. اما عنصر معنوی غیر روانی ثابت و ملحوظ است؛ یعنی در صورت احراز عنصر معنوی غیر روانی، مسئولیت مطلق ثابت می‌گردد. در حقیقت می‌توان اذعان داشت ثمره تفکیک عنصر معنوی روانی و غیر روانی، ظهور مسئولیت مطلق و توجیه آن خواهد بود؛ چرا که تحلیل‌های متعدد حقوقی در خصوص مسئولیت مطلق، روانی محور است که با این تقسیم و تفکیک، عناصر معنوی غیر روانی می‌تواند به منزله یک معنوی حقیقی و مستقل در ذیل عنوان مسئولیت مطلق به رسمیت شناخته شود.

References:

- AoolhnnninHsssein ()))) "Criminal resnnnsibility withuut prfff ff uuilt in Iranian criminal law"" a ster's thesis, Islamic Azad University, Naraq Branch, Faculty of Law[In persion]
- Ahadi, Reza, Mohammad Baqer Rostgar Mahjanabadi, Hassan Taghranger (2019). "Researching the psychological element in crimes with absolute responsibility with an emphasis on crimes against the environment", Journal of Legal Research, No. 43, pp. 71-99.doi: 10.48300/jlr.2020.114213 [In persion]
- Allameh Helli, Hassan bin Yusuf (1420). Tahrir al-Ahkam al-Sharia on the Imami Madhhab, Qom: Institute of Imam Sadiq, peace be upon him. [in arabic]
- Ansari, Ali, Hojjat, Mobin (2018). "The theory of assignability in civil law of responsibility, a comparative study in Imamiyyah jurisprudence and French law,' comparative law researches, volume 15, vol. 1, pp. 1-21. [In persion]
- Ardebili, Mohammad Ali (1402), General Criminal Law, 62nd edition, Tehran: Mezan Publishing. [In persion]
- Bahrul Uloom, Mohammad Taghi (1403). Bilgha al-Faqih, 4th edition, Tehran: Al-Sadegh Publications. [in arabic]
- Behjat Gilani, Mohammad Taghi (1426). Jamie almasayil, Qom: Office of His Holiness. [in arabic]
- company Isfahani (1418). hashieh ketab al-Mkasab, Qom: Anwar al-Hadi. [in arabic]

- company Isfahani, Mohammad Hossein (1409).Alejareh, Qom: Islamic publications affiliated with the community of teachers of Qom seminary. .[in arabic]
- Emami Khansari, Muhammad (Beita), Alhashieh elesanieh ali elamkaseb, bi-na, bi-ja.[in arabic]
- Faiz, Alireza (2009). Comparison and comparison in general criminal law of Islam, Tehran: Publications and Propagandas of General Guidance Department. [In persion]
- Fakhr al-Muhaqqin, Helli, Muhammad bin Hassan (1387 'Tidah alfawayid fi sharh mushkilat alqawaeid, Qom: Ismailian Institute. .[in arabic]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1410). Kitab al-Ain, second edition, Qom: Hijrat publishing house. .[in arabic]
- Horr Aamili, Muhammad bin Hasan (1409). Al-Shi'a Resources, Qom: Al-Bayt Institute, peace be upon them. .[in arabic]
- Hashemi Shahroudi, Mahmoud (1417). Jurisprudential articles, Beirut: Al Ghadir Center for Islamic Studies. [In persion]
- Hashemi Shahroudi, Mahmoud (1423). Contemporary jurisprudential readings, Qom: Islamic jurisprudence encyclopedia institute on the religion of Ahl al-Bayt, peace be upon them. [In persion]
- Hosseini Aamili, Javad bin Muhammad (1223). Miftah al-Karamah in the description of al-Qa'eem al-Allamah (I - al-Qadim), Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi. .[in arabic]
- Hosseini Langroudi, Morteza (2010). Al-Rashay al-Thalaq, Qom: Islam Printing House. .[in arabic]
- Hosseini Maraghi, Mir Abdul Fatah (1417). Al-Awsal al-Fiqhiyah, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers Society. .[in arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser (1425). Anwar Al-Fiqahah - Kitab al-Nikah, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib, Madrasah Publications. .[in arabic]
- Mohammadi, Ali (1387). sharah asul alfeqh, 10th edition, Qom: Dar al-Fikr. [In persion]
- Mohsani Kandahari, Mohammad Asif (1424). alfiqh w masayil tibiya, Qom: Publications of Islamic publications of the seminary of Qom.[in arabic]
- Mousavi Bojanvardi, Hasan bin Agha Bozor (1419). alqawaeid alfiqhia. Qom: Al-Hadi Publishing. .[in arabic]
- Mousavi Golpaygani. Mohammad Reza(1405), Ketab al-Shehlat, Qom: Mr. Maaserem Kanab. .[in arabic]
- Mousavi Khalkhali, Muhammad Mahdi (1422). hakemiyat dar eslam ya valayt faghyyeh, translator, Jafar Al-Hadi, Qom: Islamic Publications affiliated with the Qom Theological Seminary Society. [In persion]
- Mousavi Khoei, Abu al-Qasim (1417) Misbah al-Fiqahah, bi-ja, bi-na. .[in arabic]
- Mousavi Khoei, Abu al-Qasim (1418). Encyclopaedia of Imam Al-Khoei (p), first edition, Qom: Foundation for the Works of Imam Al-Khoei. .[in arabic]
- Mousavi Khoei, Abu al-Qasim (1418). The revision of the description of al-Arwa al-Wathqi, Qom: under the leadership of Mr. Lotfi. .[in arabic]
- Mousavi Khoei, Abu al-Qasim (1422). Basics of the completion of Al-Manhaj, Qom: Imam Al-Khoei Works Revival Institute. .[in arabic]
- Mousavi Khomeini, Ruhollah (1379). Tahrir al-Usilah, Qom: Dar Alam Press Institute. .[in arabic]
- Mousavi Khomeini, Ruhollah (1421). The book of al-Tahara. Tehran: Imam Khomeini's Quds Serh Organization and Publishing Institute. .[in arabic]
- Mousavi Qazvini, Ali (1424). Sources of Al-Ahkam fi Marafah Al-Halal and Al-Haram, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Theological Seminary Society of Teachers. .[in arabic]
- Mughnieh, Mohammad Javad (1975). The science of the principles of jurisprudence in Thawba al-Jadid, Beirut: Dar al-Alam for the millions. [In persion]
- Naini, Mohammad Hossein (1376). The benefits of al-usul. Qom: Society of teachers of Qom seminary. .[in arabic]
- Naini, Mohammad Hossein (1413). Profit and sale. Qom: Islamic publishing office affiliated with the teachers community of Qom seminary.[in arabic]
- Najafi Iraqi, Abdul Nabi (1380). al-Malimat al-Zalafi in Sharh al-Uruwa al-Wathqi, Qom: al-uut taāāā al-Ilmi [in arabi]
- Najafi, Sahib al-Jawahar, Muhammad Hassan (1404). Jawaharlal Kalam in Sharah Shree al-Islam, Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi.[in arabic]

- Naraghi, Molly Ahmed bin Muhammad Mahdi (1422). Letters and issues, Qom: Congress of Naraqin Mullah Mehdi and Mullah Ahmad. [in arabic]
- Omani, Hasan bin Ali bin Abi Aqeel Huzza (Beita). Ibn Abi Aqeel Fatawi Collection, Qom: Bi Naa. [in arabic]
- Qami Gilani, Abu al-Qasim bin Muhammad Hassan (1427). Al-Mirza Al-Qami's Letters, Qom: Islamic Propaganda Office - Khorasan Branch. [in arabic]
- Qiyasi, Jalaluddin, Sarikhani, Adel, Khosrowshahi, Qadratullah (1388). General criminal law (Islam and subject law), Qom: Hozah Research and University. [In persion]
- Qiyasi, Jalaluddin, Sarikhani, Adel, Khosrowshahi, Qadratullah (1386). Obligations outside the compulsory guarantee contract. Volume A, Tehran: Publishing Company in collaboration with Bahman Barna. [In persion]
- Qurashi, Ali Akbar (1412). Quran dictionary. Sixth edition, Tehran: Dar al-Kutub al-Islami. [In persion]
- Rashti Gilani, Mirza Habibullah (1389). The Book of Al-Ghasb Tehran: Shahid Motahari High School.[in arabic]
- Sabzwari, Abd al-Ala (1413). Mahdhab al-Ahkam. Fourth edition, Qom: Al-Manar Institute. [in arabic]
- Shams Natri, Mohammad Ebrahim, Hamidreza Kalantari, Ebrahim Zare, Zainab Riazat (2012). Islamic penal code in the current legal system, Tehran: Mizan publication. [In persion]
- shehid sani, zin oddin ban ali (1410). Al-Ruda al-Bahiyyah in Sharh al-Lama' al-Dumashqiyyah, Qom: Davary Book Store. [in arabic]
- Tabatabai Haeri, Ali bin Muhammad (1418). Riyad al-Masail, Qom: Al-Bayt Institute, peace be upon them. [in arabic]
- Tabatabai Hakim, Mohsen (1416). Mustask Al-Arwa Al-Wathqi, Qom: Dar Al-Tafsir Institute. [in arabic]
- Tabatabai Qommi, Taghi (1413). Umada al-Maltalib fi al-Taleeq ali al-Makasab, first edition, Qom: Mahalati book shop. [in arabic]
- Tabrizi, Javad bin Ali (1417). osas alhudud w altaeazyrat, first edition, Qom: Author's office. [in arabic]
- Taheri, Habibullah (1418). civil rights, Second edition, Qom: Islamic publications affiliated with the community of teachers of Qom seminary. [In persion]
- mohaqiq Damad Yazdi, Mustafa (1406). qawaeid feqh. 12th edition, Tehran: Islamic Sciences Publishing Center. [in arabic]
- Wasti Zubaydi, Mohammad Morteza (1414). Taj al-Arus Men Javaher al-Qamoos, Beirut: Dar al-Fakr for printing and publishing and distribution. [in arabic]
- Zahravi, Reza, Kazemi, Ali, Ahmadzadeh, Rasool ())))) " Nnn-psychological components in the spiritual element of the designer's crime, a critique on the main elements of the crime. No. 5, 227-254. [In persion]
- Zarqa, Ahmad Mustafa (1968). Al-Madkhal al-Fiqhi al-Aam, Damascus: Dar al-Fikr
- Yazdi Tabatabai, Mohammad Baqir (Bita). Wasile al-Wasile in the description of the messages, Qom: author. [in arabic]

استناد به این مقاله:

زکی خانی، نجمه. بهمن پوری، عبدالله؛ غریب پور، منصور؛ جوکار، مهدی (۱۴۰۳)، «بررسی امکان سنجی مسئولیت مطلق کیفری در فقه جزایی»، پژوهشنامه حقوق کیفری، دوره ۱۵، پیاپی ۳۰، صص. ۸۱-۹۳

Doi: 10.22124/jol.2024.27904.2490

Copyright:

Copyright for this article is transferred by the author(s) to the journal, with first publication rights granted to *Criminal Law Research*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

